

Володимир КАЛАШНИК (Харків)

МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЗІТКНЕННЯ ЕТНІЧНИХ КОНЦЕПТОСФЕР У ДРАМАТИЧНІЙ ПОЕМІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ “БОЯРИНЯ”

Характерне для нашого часу зосередження уваги дослідників мови на пізнавально-мисленнєвій діяльності людини та особливостях символічних структур процесу мовотворчості зумовило появу нового напрямку в лінгвістиці, що одержав назву когнітивного. Одним із базових понять у когнітивній лінгвістиці в її взаємозв'язку з такою сучасною наукою, як культурологія, є *концепт*, що позначає інформаційну структуру свідомості, певну сукупність набутих людиною знань. На його основі сформувалося розуміння картини світу в людській свідомості як концептуальної, яка ґрунтується на домовній (психічній) картині світу і зумовлює формування власне лінгвальної, мовної картини світу¹. Важливим компонентом концептуального представлення світу в свідомості мовця є етнічний чинник.

Серед численних концептів, властивих дискурсам різних мовних спільнот, вирізняють етноконцепти, що відіграють особливу роль у змістовому наповненні людських знань про світ, відбитті в них національно орієнтованих вартостей. *Етноконцепт* у новітніх мовознавчих дослідженнях трактується як структура свідомості, яка має спільні для представників певного етносу складники². Різноманітні концепти, включаючи етноконцепти, можуть формувати *концептосфери* – фрагменти свідомості, які містять вербальну й невербальну інформацію про певний об'єкт пізнання³. Межі концептосфер, як наголошують дослідники, залежать “від вибору етносом категоризації інтеріоризованого світу”⁴. Ця стаття присвячена розглядові саме етнічних концептосфер у їх антагоністичному зіставленні, що покладено в основу драматичної поеми Лесі Українки “Бояриня”.

Оскільки об'єктом нашого аналізу є художній текст, то необхідно враховувати естетичну значущість досліджуваних концептів і концептосфер. “Концепти, що пов'язані зі світом культури й цивілізації, в тому числі етики й моралі, – пише в монографії “Концепти українського дискурсу” Віталій Кононенко, – створюють той шар метаморфізму й суміщеності при збереженні інваріанта, який входить у художній дискурс не лише як його невід'ємний елемент, але й як компонент його формування, самого існування тексту”⁵. Контекстні вживання слова-найменування

¹ Див., зокрема: Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 38–39.

² Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – Київ; Черкаси: Брама, 2004. – С. 231.

³ Там само. – С. 236.

⁴ Там само.

⁵ Кононенко В. Концепти українського дискурсу. – Київ; Івано-Франківськ, 2004. – С. 20.

в художній літературі, зокрема й поезії, включаються в концептуальне поле з при-
таманими йому асоціативними зв'язками та оцінками. Духовні цінності при цьо-
му “активізуються як сутнісні показники архетипності, екзистенції, природності
людського існування”⁶. Таке розуміння концепту як художньої категорії в цій роз-
відці є засадничим.

Тема статті зумовлює також звернення до даних етнопсихології, яка
в українському та російському матеріалі представлена, передусім, працею
М. Костомарова “Дві руські народності” (1861). Ідеї названої праці знаходять
відгук і в новітніх студіях з української етнопсихології. В одній із праць відповідної
проблематики підкреслюється культурне підґрунтя виразних відмінностей між
зовні близькими народами, у тому числі українським та російським: “Європа знає
дві основні культурні межі. Одна проходить через Балкани – поміж хорватським
і сербським народами. Це межа між давніми західною і східною частинами
Римської імперії. Друга межа – далеко глибша і різкіша. Це – етнографічна межа
між українським і російським народами. Ця різка грань лежить на культурних
підложжях, які [...] впливають на психологію належних до них людей”⁷. Глибина
й гострота українсько-російського протистояння, відзначена автором, спричинена
підневільним становищем України та асимілятивним натиском Росії, прагненням
останньої витворити один “етнографічний колектив”. Особливо болісним у цьому
зв'язку постає питання рідної мови, яке справедливо вважається “питанням про
душу, життя, честь і моральну гідність окремої людини”⁸. У щойно процитованій
праці С. Шелухина так само наголошується наявність антропологічних прикмет
у народів, їхня “осібність”, важливість даних “анатомії та інервації” для пізнання
тієї “осібності”. Леся Українка, яка, за словами М. Грушевського, була “глибоко
національною в своїй основі, всім змістом своїм зв'язаною нерозривно з життям
свого народу, з переживанням нашої людини”⁹, у поетичній драмі “Бояриня”
показала своєрідність світобачення та світосприйняття українців, виходячи саме з
етнопсихологічних засад і національних інтересів. Актуалізація нею невідповідності
й навіть конфліктності важливих складників картин світу споріднених етносів була
історично зумовленою.

Протиставлення звичаїв, життєвих принципів та устремлінь рідного головній
героїні поеми середовища та Московщини, куди волею обставин потрапляє Оксана,
Леся Українка подає на широкому побутовому тлі. В авторських ремарках і в діалогах
детально описується, зокрема, національне жіноче вбрання – дівчини, молодой
дружини, літньої жінки: *кораблик, шнурівка, кунтуш, сукня, намітка, намисто*
тощо. Оксана пишається своїм одягом і прикрасами, які пропонує Ганні: *вберу тебе,*
неначе гетьманівну [342], – і зовсім не сприймає того вбрання, яке їй належить
носити як боярині: *Та це дівочий / той шархван неначе б форемніший, / а що*

⁶ Кононенко В. Концепти українського дискурсу... – С. 8.

⁷ Шафовал М. Етнопсихологія і політична культура України // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 2–3. – С. 50.

⁸ Шелухин С. Значіння рідної мови для народности й творчости. – Київ: Український учитель, 1911. – С. 3.

⁹ Цит. за: Українка, Леся. Драматичні твори. – Київ: Наукова думка, 2004. – С. 6. Далі, покликаючись на це видання, відсилаємо читача лише до номера сторінки, поданої в квадратних дужках після цитати.

жіночий, то такий бахматий, / та довгий-довгий, мов попівська ряса! / Аж сумно, як се я його надіну? / Ото й на голову такий підситок / надіти треба? Зап'ясти обличчя? [336]. І в чоловічому одязі Оксана й мати надають перевагу своєму, звичному: *І навіщо Степан убрався в те боярське фантя? / От як стояв зо мною під вінцем / у кармазиновім жупані, мамо, / ото був...* [335]; *старенький мій – нехай царствує! – в козацькому жупані вік дожив / так і на смерть його я нарядила / в мережану сорочку* [334]. Різне сприйняття Оксаною та її ріднею національного (козацького) й царського (боярського) вбрання доповнюється актуалізацією зверхнього, неприязного ставлення до них на чужині: *що шепоту було навколо нас: “Черкешенки!” “Хохлуши!”* [333]; *гостійки поза плечима судять: “Черкешенка, чужачка”* [361]. Притаманні українському народові гостинність та привітність контрастують із холодністю, байдужістю, схильністю до осуду, які відчули на собі в Москві головна героїня драми “Бояриня” й інші дійові особи твору – українці.

Важливим складником етнічної концептуальної картини світу є відображення сфери прийому гостей, особливостей їх частування. Леся Українка приділяє значну увагу цій рисі українства, підкреслює її привабливість: *Боярине, прошу / зажити з нами хліба-солі* [317]; *Боярине, будь ласка, призволяйся; Будь здоровий, пивши* [319] і т. ін. Натомість ставлення бояр до частувань подається автором як суто споживацьке: *Боярам, видко, вже запах медок / та варенуха, отже роздобрились...* [318]. Не можна не помітити виділення письменницею інтимних українських звертань до особи, зокрема в демінутивній формі: *пані-матко, пан-отченьку, матусю, матінко, дитинко, сестричко, Оксаночко, Ганнусю, рибонько, серденько*. Традиційному козацькому узагальненому звертанням з колоритом інтимності *пане-брате* протиставлено боярську назву молодого чоловіка з відтінком фамільярності *парнішка*. Зіткнення етнічних відчуттів та оцінок особливо помітно на зіставленні Оксаною українських і російських імен, у тому числі їхніх зменшувально-пестливих форм: *Оксана, Ганнуся, Івась – Аксинья (Аксюша), Аннушка, Ванька*. Чужомовні імена головній героїні поетичної драми видаються негарними, важкими для вимови й незвичними, хоч вона й зауважує при цьому: *воно нічого / і по-московському, хто добре вміє* [341]. “Осібність” кожного етносу, про яку зазначалося вище, найбільшою мірою виявляється якраз у мові, що її справедливо вважають духовною скарбницею народу.

Основна суперечність між звичаями рідного краю й чужини для Оксани спричинена втраатою тут, у Москві, відчуття особистої волі. На її пропозицію закоханих Ганні: *Пішли б укупі / кудись на вигон або в гай над річку / та заспівали б* [340], – дівчина відповідає: *Такого тут і зроду не чували, – / співати по гаях!..* [340]. При появі Степана з боярами мати забирає Оксану з хати, застерігаючи: *нема тут звичаю з чоловіками / жіноцтву пробувати при бесіді* [338]. Навіть закоханим не заведено бачитися до одруження, і це для Оксани є дивним і несправедливим. Вона радо згадує своє спілкування з коханим після заручин: *Я ж, було, щовечір / виходжу до Степана на розмову* [345]. Домостроївські підвалини сімейних і товариських стосунків для вихованої в українській родині людини були чужими, неприйнятними.

Чи не найбільш ідейно значущою в “Боярині” є концептосфера з базовим поняттям *присяга*. З ритуалом прийняття присяги пов'язані ідеї вірності та зради, які

порушує в цій поемі, як і в інших творах, Леся Українка. Концепти *Зрада*, *Вірність* Віталій Кононенко розглядає в ряду таких абстрактно-емоційних концептів, як *Воля*, *Свобода*, *Неволя*; *Доля*, *Недоля*; *Зло*, *Добро*; *Мрія*, *Надія*; *Гріх*, *Спокута* і т. ін.¹⁰ Степан гордий з того, що його батько додержав слово вірне, подане на Переяславській раді. Для розуміння авторської позиції у досить складному питанні щодо вірності тій присязі показовим є такий фрагмент діалогу: *Перебійний*. *Присягу не кожне зрадить... Іван* (іронічно). *Та певне! Краще / зрадити Вкраїні!* [322]. Конфлікт має місце не тільки між відступом московської сторони від домовленостей та намаганням частини українців не порушувати клятви, але й між діями різних груп українського суспільства у відповідь на ошуканство: *Степан*. *Якби ми негнули тут спину, / то на Україні, либонь, зігнули б / у три погібелі родину нашу / московські воєводи* [347]; *Гість*. *І просвітку нікому не дають / московські посіпаки. Все нам в очі / тією присягою тичуть...* [349]; *Гість*. *Ми присяги не хочемо ламати, / але нехай же цар нас оборонить / від тої галичи* [349]; *Не здивуйте ж, / як ми відкинемось до Дорошенка!* [351]. Степан називає виступ Дорошенка проти московської сваволі в Україні “братовбійною війною”, а Перебійний називає вкраїнську справу “сутужною”. У цих умовах Оксана вважає, що не може бути щасливою: *Простягне лицар, щоб узяти / мене до танцю, а мені здається, / що та рука червона вся від крові, / від крові братньої...* [329]. Однак і в московському теремі вона не знаходить радості та втіхи, бо не має волі, про що говорить Степанові: *Хіба я тут не як татарка / сижу в неволі? Ти хіба не ходиши / під ноги слатися своєму пану, / мов ханові? Скрізь палі, канчуки... / Холопів продають... Чом не татари?* [355]. Негативні характеристики Степанового оточення (*лютій дід*, *люди мстиві* і т. ін.) семантично співвідносяться з лейтмотивним прислів'ям *Москва сльозам не вірить*, яке відбиває одну з головних ознак російського менталітету, протилежну українським м'якості й ліризму. При всій гостроті зіткнення етнічних пріоритетів Леся Українка у вживаній суспільно-політичній лексиці актуалізує слова *братній*, *браття*, *товариство*, орієнтовані на об'єднання, а не роз'єднання тих, хто чесно служить своєму родові й сповідує ідеї справедливості та добра.

Розкриваючи болюче почуття ностальгії, невимовної туги за батьківщиною, Леся Українка дає можливість своїй героїні хоча б у згадках і сновидіннях спілкуватися з мальовничою українською природою. Незабутні домашні враження про навколишній світ, що живлять кожен спогад Оксани, виступають контрастом до сприйняття нею пейзажів чужини: *Що ж, може, там ясніше світить місяць, ніж тут сонце* [372]; *Москва не може заступити сонця, / зв'ялити гаю рідного, зсушити / річок веселих* [373]. Узагалі мовні барви світла й лагідності переважають лише у першій дії драми, під час змалювання подій в Україні (*ясне сонечко*, *воля*, *веселий світ*); усе те, що діється з Оксаною-бояринею в Москві, повите тьмяними тонами суму й неволі (*лихо*, *горе*, *кат*, *тюрма*), крізь які тільки час від часу пробиваються світлі промені дорогих споминів. Звертанням до невмирущої природи, до вічного сонця є слова останнього Оксаниного вітання з рідним краєм: *Добраніч, сонечко! Ідеши на захід... / Ти бачиш Україну – привітай!* [378]. Цими схвильованими словами привіту батьківщині й завершується поема.

¹⁰ Кононенко В. Концепти українського дискурсу... – С. 184–199.

Розглянуті в цій статті контрастні зіставлення певних знаків етнічних культур і деяких особливостей світосприймання українського та російського народів постали на ґрунті психологічної драми українки, відірваної від рідного середовища; вони відбивають окремі прямі (національні) або трансформовані (іншого етносу) концептосфери, пов'язані з народними звичаями, побутом, родинними та суспільними відносинами. Розкриваючи трагічну долю своєї героїні в осоружному боярському теремі, показуючи, що *“не ростуть квітки в темниці”* [362], Леся Українка широко використовує найменування етнічних реалій, наповнює їх екзистенційним смислом, загострює протистояння “свого” й “чужого”. Власне концептосфера народного буття, а також концептуальна сфера суспільного життя двох сусідніх етносів через вербальні їх елементи засвідчують наявність відмінностей в національних картинах світу, принаймні в представленні їх героями поеми “Бояриня” та відповідній авторській позиції. Відбиті в цьому творі фрагменти концептуальних картин світу засвідчують похідність останніх від етнічних менталітетів¹¹ й органічний їх зв'язок із етнопсихологією. Лесі Українці вдалося створити оригінальну художню картину, “теплу й сердечну” (за оцінкою М. Зерова), пройняту негасимою любов'ю до материзни й жагою особистої волі, що закодовані етнічною свідомістю й здатні протистояти іншим не сумісним із ними етнічним кодам.

¹¹ Див.: Венжинович Н. Концептуальна й мовна картини світу як похідні етнічних менталітетів // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк, 2006. – Вип. 14. – С. 8–13.